

**ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻԲՐԵՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ԲԱՌԵՐԻ ՊԱՀԱՐԿՄԱՆ ՈՒ ԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆ
ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ**

Ռենա ՄՈՎՍԵՅԱՆ

Բանալի բառեր - Ժողովրդայնացում, գեղարվեստական գրականություն, ծագումնաբանական բազմազանություն, կենսափոխություն, բարբառայնություն, լեզվամտածողություն, ռճավորում, հնդկարվեստական, փոխառություն, հիմաստային, բարբառայն միջավայր:

Ключевые слова: популяризация, художественная литература, этимологическое многообразие, живучесть, диалектизм, языковое мышление, стилизация, индоевропейский, заимствование, смысловой, диалектная среда.

Key words: popularization, fiction, etymological diversity, vitality, dialectism, linguistic thinking, stylization, Indo-European, borrowing, semantic, dialectal environment.

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК СРЕДА ХРАНЕНИЯ И АКТИВНОГО
УПОТРЕБЛЕНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ**

Р. МОВСЕСЯН

Одним из художественных способов отображения характера народа, образа мышления, жизненной философии является применение диалектных и разговорных реалий со стороны писателя. Диалектные слова могут проникнуть в художественную литературу непроизвольно, под влиянием языкового мышления, а также преднамеренно, для стилизации художественного произведения. Диалектные слова, примененные в произведениях арцахских писателей, имеют как смысловое, так и этимологическое многообразие. Примечательно, что в изучаемой нами литературе часть диалектных слов незнакома для всех или почти всех представителей нового поколения диалектной среды. Значит, художественное слово часто становится единственной средой сохранения и применения диалектных слов.

FICTION AS AN ENVIRONMENT FOR THE STORAGE AND ACTIVE USE OF DIALECTAL WORDS

R. MOVSESYAN

One of the artistic ways of the writer's reflection of the character of people, the way of thinking, the philosophy of life is the use of dialectal and colloquial realities. Dialectal words can penetrate into the fiction literature involuntarily, under the influence of linguistic thinking, and intentionally, for stylization of the work of art. Dialectal words used in the works of Artsakh writers have both a semantic and etymological diversity. It is noteworthy that in literature some of the dialectal words are unfamiliar to all or almost all representatives of the new generation of the dialectal environment. Hence, the artistic word often becomes the only environment for the preservation and use of dialectal words.

Գրողի կողմից՝ ժողովրդի բնավորության, մտածելակերպի, կենսափոխության գեղարվեստական արտացոլման եղանակներից մեկը բարբառային ու ժողովրդայնացական իրողությունների գործածությունն է: Բարբառային բառերը գեղարվեստական գրականություն կարող են մուտք գործել ակամա՝ լեզվամտածողության թելադրանքով, և կանխամտածված՝ գեղարվեստական երկի ռճավորման նպատակով:

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերը ունեն ինչպես հիմաստային, այնպես էլ ծագումնաբանական բազմազանություն: Նատկանշական է, որ ուսումնասիրվող գրականության մեջ գործածված բարբառային բառերի մի մասը անծանոթ է բարբառայն միջավայրի նոր սերնդի բոլոր կամ գրեթե բոլոր ներկայացուցիչներին: Ուրեմն՝ գեղարվեստական խոսքը հաճախ դառնում է բարբառային բառերի պահպանման ու գործածության եզակի միջավայր:

Գրողի կողմից՝ ժողովրդի բնավորության, մտածելակերպի, կենսափոխության գեղարվեստական արտացոլման եղանակներից մեկը լեզվի ժողովրդայնացումն է: Իսկ լեզվի ժողովրդայնացման ուղիներից մեկը բարբառային ու ժողովրդայնացական իրողությունների գործածությունն է:

Նայ դասական և ժամանակակից գրողներից շատերն իրենց ստեղծագործությունների լեզվական միջոցների ընտրության շրջանակներն ընդլայնել են՝ ի հաշիվ լեզվի տարածական տարբերակների՝ բարբառների, ենթաբարբառների, խոսվածքների, որը հայ լեզվաբանության և գրաբնագիտության մեջ տարբեր ժամանակներում տարբեր կերպ է գնահատվել՝ բարբառային

իրողությունները դիտվելով կամ գրական նորմայից շեղումներ, «ցածր» ոճի դրսևորումներ, կամ էլ բներանգ ստեղծելու, կերպավորման, ազգային հոգեբանության դրսևորման լավագույն միջոցներ և այլն:

Քննելով բարբառային իրողությունների դրսևորման առանձնահատկություններն ու նպատակադրումը՝ նկատելի է հեղինակի կողմից դրանց ակամա և կանխամտածված ընտրությունը: Ակամա ընտրությունը հեղինակի լեզվամտածողության ինքնաբերական արտահայտությունն է: Բարբառը կամ խոսվածքը լեզվական այն տարրերակն է, որին մարդը (այս դեպքում՝ գրողը) տիրապետում է վաղ մանկությունից, և բարբառով է նրա գիտակցության մեջ ձևավորված քերականական տրամաբանությունը: Այդ մասին Հր. Աճառյանը գրում է. «Ամեն մի անհատ, որ գրում է որևէ մայրենի լեզվով կամ բարբառով, ինչքան էլ լավ իմանա այդ օտար լեզուն կամ բարբառը, այնուամենայնիվ իր մայրենի լեզվից կամ բարբառից որևէ հետք կթողնի: Երբ մի վանեցի գրում է գրական հայերենով, լինի դա արևելյան թե արևմտյան բարբառով, անշուշտ մի քանի տեղ որոշյալ բառերի ը հողը կուլ պիտի տա: Երբ Լեոն իր Հայոց Պատմության մեջ (Ա, էջ 609) գրում է. «Տիգրանից մոտ է ապրում», դրանով մատնում է իր դարաբաղի լինելը (Ղարաբաղի բարբառում մօտ նախադրությունը վերցնում է բացառական խնդիր, մինչդեռ ուրիշ բարբառներում սեռական-տրական խնդիր): Կամ երբ Մանանդյանը իր հրատարակած Նոննոսի մեջ (Marburg, 1903, էջ 5, ծան.) գրում է պիտի լինի՝ փոխանակ պիտի լինէր, դրանով մատնում է, թե խոսում է կարնեցոց բարբառը» [3-116]:

Բարբառային իրողությունների կանխամտածված ընտրությունը ոճական արժեք ունի, գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ այդ միավորներն ունեն տարբեր գործառնություններ. բնութագրում են տվյալ տարածաշրջանի կենցաղը, բարբառը կամ խոսվածքը դարձնում են ավելի ճանաչելի՝ ընդլայնելով ընթերցողի պատկերացումը տվյալ բարբառի առանձնահատկությունների մասին, և ստեղծելով համապատասխան բներանգ՝ գրական կերպարները դարձնում են ավելի գործուն, կերպավորումը՝ ավելի համոզիչ: Բարբառային բառերի գործածումով հարստանում են գեղարվեստական լեզվի ոճական և պատկերավորման հնարավորությունները, ավելի անկեղծ է դրսևորվում հեղինակի վերաբերմունքը, բարբառային իրողությունների միջոցով գեղարվեստական խոսքը դառնում է ավելի բնական, և ընթերցողը ավելի է կապվում հեղինակի՝ որպես ժողովրդի միջից ծագած կերպարի հետ: Բացի դրանից՝ բարբառային իրողությունների գործածությունը նպաստում է նաև բարբառների ու գրական լեզվի մերձեցմանը՝ բարբառների հաշվին բազմապատկելով գրական լեզվի զարգացման հնարավորությունները:

Ուսումնասիրության նյութը Արցախի Ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերն են:

Արցախի գրողները Ղարաբաղի բարբառի կրողներն են, և նրանց ստեղծագործություններում դրսևորվող բարբառայնությունները մեծ մասամբ Արցախի տարածքի խոսվածքներին հասուն կիրողություններ են, որոնց մի մասը, բնականաբար, բնորոշ է նաև մյուս բարբառներին ու խոսվածքներին, մյուս մասը ինքնատիպ է, բնորոշ է միայն տարածաշրջանի խոսվածքներին:

Բարբառի հարուստ բառապաշարի հույժը Արցախի ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններում դարձել է իրական պատկերների, տիպական կերպարների կերտման լավագույն միջոց: Դրանց գործածությունը ունի տեղական բներանգ ստեղծելու, ժողովրդի լեզվամտածողության և հոգեբանության ինքնատիպությունը ցույց տալու ոճական բեռնավածություն, գեղարվեստական խոսքին հաղորդում է աշխուժություն, կենդանություն, հարազատություն և անմիջականություն:

Ինչպես՝ *Որից վառվող-լույս տվող փիթեղյան¹ (պատրույզ) սնունդ է առնում [7-591]: Առհասարակ ամեն շնչավոր նեղ օրին քաշվում է իր սամթը (այստեղ՝ կողմ) [9-190]: Սսնմ, որ նմանների ու մեկ էլ՝ փահլևանի (լարախաղաց) երևալը մեր կողմերում զվարճանալու լավ առիթ էր դառնում [4- 82]: Սառույցը ցեխաջրի երեսը բարակ փառ (թաղանթ էր) կապել [8-376]:*

Գրողի կողմից բառի ընտրությունը պայմանավորված է ոչ միայն նրա տաղանդով, գեղագիտական ըմբռնումով, այլև երկի թեմատիկ առանձնահատկություններով, այն միջավայրով, որը ներկայացվում է ստեղծագործության մեջ: Եթե փորձենք ընդգծված բարբառային բառերը փոխարինել համապատասխան գրականներով, ապա կխամրի միջավայրի զգացողությունը և խոսքի բնականությունը: Հատկանշելի է մի իրողություն ևս. եթե այս կառույցները մի կողմից՝

¹Բոլոր բարբառային բառերի բացատրությունը տվել ենք ըստ Ա. Սարգսյանի «Ղարաբաղի բարբառի բառարանի»:

ասհմանափակում են ստեղծագործության «հանրամատչելիությունը», այսինքն՝ այլ բարբառակիր ընթերցողը հաճախ բառարանային ընթերցմամբ պետք է ընկալի համահենքը, ապա մյուս կողմից՝ այդօրինակ գործածությունները դառնում են տվյալ հանրության լեզվական առանձնահատկությունների, նաև մշակույթի ճանաչողության իրական փաստեր:

Գեղարվեստական խոսքում կրկնակի արժևորվում են բարբառային այն բառերը, որոնք գրական փոխարինիչներ չունեն: Նման բառերը գրական լեզվին հասուկ նկարագրական միջոցներով փոխարինելը խոսքը ոչ միայն զրկում է վերոնշյալ որակներից, այլև սեղմությունից, դիպուկությունից:

Այսպես՝ *Մազան էլ նս կբերես, հյա որ գինին լավ եղավ, մի երկու բանկա էլ կապած կրմզուկ կբացնեմ* [8-241]: - *Նմանքի հետ գործածվող ուտելիքն էլ նս կբերես, հյա որ գինին լավ եղավ, մի երկու բանկա էլ կապած կրմզուկ կբացնեմ*:

Շունը իսկույն նտ է դառնում, ցանկանում է աստիճաններով բարձրանալ, բայց աստիճանների վրա խափանգը փակած է [8-401]: - *Շունը իսկույն նտ է դառնում, ցանկանում է աստիճաններով բարձրանալ, բայց աստիճանների վրա դեպի ներքնահարկը կամ տանիքը բազված մուտքի վրա դրվող դռնակը փակած է*:

Ընդգծված բառերը նշված իմաստներով փոխարինելով՝ կորչում են նկարագրության տիպականությունը, բներանգային առանձնահատկությունները, թուլանում դինամիկությունը, իսկ եթե հեղինակն ընտրել մոտ իմաստ արտահայտող այլ գրական բառեր (ինչպես՝ *մազա-ուտելիք, խափանգ-դռնակ* և այլն), ապա կտուժեր նկարագրության հասցեավորումը, հեղինակի ասելիքը կկորցնի ներգործության ուժը, խոսքի գեղարվեստական հատկանիշները կլսամրեին:

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերն ունեն նաև ծագումնաբանական բազմազանություն: Դրանց մեջ մեծ է և՛ բնիկ բառերի, և՛ փոխառությունների թիվը: Բնիկ հայերեն բառերը կազմում են թե՛ գրական հայերենի, թե՛ նրա բոլոր տարբերակների բառապաշարի միջուկը, հիմնաշերտը:

Հատկանշական է, որ ուսումնասիրվող ստեղծագործություններում իմաստային հետաքրքիր ծավալումներ ունեն հնդեվրոպական ծագման այն միավորները, որոնք վկայված չեն հայերենի գրավոր հուշարձաններում, բայց առկա են հայերենի քիչ թվով բարբառներում, այդ թվում Ղարաբաղի բարբառում: Այդպիսի միավորներ են **հեռ**¹ (*h. t. ers, գրք. եռ*) – *1. նալը, 2. ցավ, կսկիծ, կեճի*² (*գրք. գաբ, h. t. ghabh*) – *այստեղ՝ գիստ, ազդր, Ի՞նչ նս կեճեճը բաց արել, բա դու սկի ամոթ չունե՞ս* [12-306]: **Տալ**³ (*h. t. dhal*) – *ծառի ճյուղ 8. Երկու դյուցազուն ծառեր՝ ճղատարած ու հզոր, ամեն մի տալը մի ծառ* [8-229] և այլ բառեր:

Պատմական զարգացման ընթացքում Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի հարստացման արտաքին աղբյուր են հանդիսացել հիմնականում արևելյան լեզուների (արաբերեն, պարսկերեն, թյուրքական լեզուներ) և ռուսերենի բառապաշարը: Արցախի գրողների ստեղծագործություններում բառապաշարի այդ շերտը ակտիվ կենսունակությամբ դրսևորվել է: Փոխառոն, անշուշտ, բարբառն է եղել, իսկ գրողների նպատակը ժամանակաշրջանի ժողովրդական խոսքն ու մտածողությունը ընթերցողին ներկայացնելն է: Հատկանշական է Ռ. Իշխանյանի նկատառումը. «Պետք է խստորեն տարբերել նախ իր՝ գրողի կատարած փոխառությունը օտար լեզվից և այն փոխառությունը, որը ոչ թե՛ գրողը, այլ բարբառն է կա: 8 տարել» [5 - 91]:

Օրինակ՝ *մազագին/մաղագին* (*ռու. магазин*) – *խանութ կարծեցի՝ ոսկու մազագին նս: Աղջի, էդ ինչի՞նք նս գուզվել* [12-307]: *Գրադուզ/գրադուզ* (*ռու. градоц*) ջերմության, հեղուկի խտության, սպիրտի թնդության աստիճանի չափման միավոր - *Որ ընկեր Սահրադյանը տանի գրադուզը ստուգի* [12-249]: *Սարսաղ* (*թրք. sarsak*) – *հիմար, տխմար- Այ սարսաղ տներտեր, քեզ ո՞վ է իրավունք տվել* [12-42]: *Դայի* (*թրք. dayə*) – *1. քնի, մորեղբայր, 2. տարեց տղամարդկանց դիմելու հարցական կոչական բառ - Բա չգիտե՞ս, կուրի դայի... [1-62]: Ափաշկարա* (*թրք. apaşi-kar*) – *սկնհայտ՝ պարզորոշ՝ բացահայտ կերպով-վանին քթի տակին նորից խնդմնդաց՝ հիմա ափաշկարա* [8-113]: *Չովուշ* (*թրք. çovuş*) – *գզիր - Գիշերվա կեսին մեկ էլ տարածվում է չովուշ Թեմուրի ձայնը... [8-145]: Մեզար* (*արաբ. mezar*) – *մազից՝ բրդից գործած մեծ սփռոց, որի վրա շարում են խմորի գնդերը կամ թոնրից հանած տար հացերը - Մոնա տատը մեզարը մեկնում էր հատակին, ինքը ծալապատիկ նստում... [8-224]: Լդար*

¹ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ.3, Երևան, 1926, էջ 81:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Լ., Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի հնագույն շերտերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N1, էջ 119:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119:

(պրսկ., թրք. *lagar*) – նիհար, վտիտ - Լող-լող կերպարանքում, նրկար լղար դեմքին ու խոիվ բեղերին իջած լրջությունն էր հիմնա ծիծաղելի [9-67] ևն:

Լնդրո առարկա գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ ռուսական փոխառությունները քանակով գերազանցում են մնացած լեզուներից կատարած փոխառություններին: Հետաքրքրական է, որ Արցախի բանահյուսության լեզվի քննությանը նվիրված աշխատանքի մեջ Լ. Մարգարյանը նշում է, որ բանահյուսության լեզվում արևելյան լեզուներից կատարած փոխառությունները քանակով գերազանցում են ռուսական փոխառություններին: Պատկերն այդպիսինն է նույնիսկ նորագիր բանահյուսական նմուշներում, չնայած թվում է՝ նորագիր բանահյուսական նմուշներում պետք է նկատվեր ռուսերեն փոխառությունների կտրուկ աճ՝ պայմանավորված վերջին տասնամյակներում բարբառ ներհոսած ռուսերեն բառերի մեծաքանակությամբ: Սա, ըստ Լ. Մարգարյանի, կարելի է բացատրել նրանով, որ բանասացները ավագ սերնդի ներկայացուցիչներ են, իսկ բանահավաքները բանահյուսական նմուշը փոխադրելիս նախանձախնդիր են նմուշի «բնօրինակային» առանձնահատկությունները պահպանելուն:

Գեղարվեստական գրականության պարագայում գրողի նախանձախնդրությունն ուղղված է տվյալ ժամանակաշրջանի ժողովրդի լեզվամտածողությունը ճիշտ ներկայացնելուն: Մեր կարծիքով՝ դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն բանահյուսական լեզվի, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանի գեղարվեստական գրականության լեզվի բառապաշարը հարուստ է ռուսերենից կատարած բարբառային փոխառություններով: *Ինչպես՝ չայնիկ (ռուս. чайник) - թեյնիկ-Մենակ ձեր կոծկած կուծն ա կոտրվել, մեկ էլ մի չայնիկ [6-131]: Կառավար (ռուս. кровать) – մահճակալ - Մի՞տղ ա, որ քնում էիր էս կառավարին ես էլ՝ տափին [6-80]: Մասկա - (ռուս. маска) – դիմակ-Ինչո՞ւ է ներս մտել ձեռնոցներով ու սպիտակ մասկայով [7- 218]: Տելեգրեյկա (ռուս. телегрейка) – տղամարդու մզոտկած հաստ ու կարճ վերնագոնտ - Եկավ սապոգները բարշ տալով, տելեգրեյկան ուտերին ծոված ու գլխարկն աչքերը համարյա ծածկած [9- 82]: Դոկտոր (ռուս. доктор) – բժիշկ - Բաղունց Հակոբ ապոր Նվարդը դոկտոր է դարձել, չէ՞ [1- 47]: Շափեր (ռուս. шофер) – վարորդ-Մաթոսի համար քաղաքի հասուն աղջիկները վարժուհիներ են, նրիտասարդներ՝ վարսավիրներ կամ «շոփերներ» [12-89]:*

Ծագումով փոխառյալ մի շարք բառեր բարբառում և մեր օրինակներում գործածվում են փոխատու լեզվում ունեցած բառիմաստից տարբերվող նոր իմաստով, մի շարք բառեր էլ զուգահեռաբար պահում են նաև փոխատու լեզվի իմաստը: Օրինակ՝

Քիլինկոշ (պրսկ. kälǰūš) բառը փոխատու լեզվում ունի «*նուսգրած*» իմաստը, իսկ բարբառում բառիմաստը մասնավորվել է և նշանակում է «*կերակրատեսակ, որ պատրաստում են չորաթանը ջրի մեջ լուծելով և վրան յողի մեջ խարկած սոխ լցնելով*»: Ինչպես՝ *Քիլինկոշ ... կարո՞ղ ես եփել: Միբիրում այնքան եմ հիշել մայրիկի եփած կերակուրները [7-379]:*

Չանչախ (պրսկ. čäkāčäk)-ը պարսկերենում ունի «*դրան թակիչ*» իմաստը, Ղարաբաղի բարբառում բառիմաստն ընդլայնվել է և ունի հետևյալ նշանակությունները. *1 ջրաղացի կրիճակին ամրագրված ու ծայրով ջրաղացքարի վրա ընկած փայտե շերտիկ, որի ցնցումները հաղորդվում են կրիճակին, և աղունը դանդաղորեն թափվում է քարի անցքի մեջ 2. փայտե հաստ ցից, որ խրում են գետնի մեջ, 3. փխբ. շատախտս մարդ: Մեր օրինակում էլ բառը գործածված է վերջին՝ փոխաբերական իմաստով: Համապատասխան պայմաններով թելադրված՝ առաջին երկու իմաստները գործածության նվագ հաճախականություն ունեն, մինչդեռ փոխաբերական իմաստով գործածությունը կենսունակ է: Ինչպես՝ *Գլուխը լուրջ-լուրջ տաքտաքացնում է չանչախ Բենիկը [12-31]:**

Փանջաք (պրսկ. fənčə) բառը փոխատու լեզվում գործածվում է «*ձեռքի թայթ*» իմաստով, բարբառում բառիմաստի ծավալումով ունի «*մի ձեռքով՝ բռով տանելու չափով քանակություն (խտտի, հացաբոյսի և այլն)*» և «*տասը կամ քսան խորձից բաղկացած փոքրիկ դեղ*» իմաստները: *Ինչպես՝ Լավ, ի՞նչ անենք, թե օրական վեց փանջաք հունձ ես անում [12- 232]:*

Շաբաշ (պրսկ. šabaš - կնցցե, շա՛տ լավ) բառը բառիմաստի շրջումով բարբառում կիրառվում է «*հարսանիքի՝ տոնավաճառության և այլնի ժամանակ նվագողներին, պարողներին տրվող դրամական նվեր*» նշանակությամբ, ինչպես՝ Ինձ համար «Ջեյրանի» նվագիր, հիսուն ռուբլի շաբաշ եմ տալիս [12-45]:

Քալթառ-ը (պրսկ. kařār) փոխատու պահլավերենի «բորենի» նշանակությամբ բարբառում չի գործածվում: Այն ստացել է «*տզնդ, ծեր (ջաղո)*» իմաստները և ունի ընդգծված բացասական նրանգ: Ինչպես՝ *Անամոթ, անամոթ քավթառ կին է, բայց այնպես է զուգվում-գարդարվում, կարծես հարսատեսի է պատրաստվում... [8-173]:*

Խալաթ (արաբ. xəlt) բառը փոխաստու լեզվի «*ընծա, նվեր*» իմաստին գուգահեռ ունի «*տանը կամ աշխատանքի վայրում հագնելու նրկար վերնագգենստ*» իմաստը, ինչպես՝ *Սերիկ, այդ ինչո՞ւ է խալաթը սևագել [7-506]*:

Արցախի և Զանգեզուրի գրողների ստեղծագործություններում գործածված որոշ բարբառային բառերի կենսունակությունը փորձել ենք որոշել՝ հարցում կատարելով տարբեր սերունդների ներկայացուցիչների շրջանում: Առանձնագրել ենք 50 բնիկ և փոխառյալ բարբառային բառեր, որոնք գիտեն և գործածում են 70-85 տարեկան բոլոր հարցվողները (12 հոգի) :

Այդ բառերի մոտ կեսը՝ **յուդոնիկ-1¹** (հավերի ընտանիքին պատկանող վայրի կամ ընտանի փոքրիկ թռչուն), **քյափուռ-0** (անխիղճ, անգութ մարդ), **դալբ-0** (1. կեղծ, խարխլված, 2. ծույլ, դանդաղաշարժ), **փանջաք-0** (տասը կամ քսան խորձից բաղկացած փոքրիկ դեզ), **մազա-3** (խմիչքի հետ գործածվող ուտելիք), **քյոհլան-0** (արագաշարժ), **թամբաքյու-0** (մորմագգիների ընտանիքին պատկանող բույս, որի չորացրած և մանրացրած տերևները գործածում են ծխելու համար), **մաշալլա-3** (գոհունակություն, խրախուսանք, բարևմատություն արտահայտող բացականություն՝ կնցցես), **մազալլու-0** (տեղը տեղին, համով, հոտով, 2. աշխույժ, հետաքրքիր), **քյառա-0** (ականջները կտրած), **դամիչ-3** (եղեգ), **դաբա-0** (կանացի նրկար գգենստ), **խափանգ-0** (դեպի ներքնահարկը կամ տանիքը բացված մուտքի վրա դրվող դռնակ), **սարթ-0** (ած., 1. թունդ, բարկ, 2. համառ, 3. խիստ, դաժան, խստաբարո), **կուփեճ-0** (գորգագործների նրկաթե աստամնավոր գործիք, որով գործած ամեն շարքը ծեծում են՝ խիտ նստեցնելու՝ ամրացնելու համար), **ճաթ-0** (գարուց կամ կորեկից թխած հաց), **դիրմա-3**, (1. փամփուշտի արձձե մանր գնդակ, 2. ած., փխբ. մանր (պտուղների մասին), **մույթուր-0** (անճարակ, խեղճ ու կրակ), **չնուվեր-0** (տարողության չափ, որ հավասար է 4 լիտրի, 2. այդպիսի տարողությամբ շիշ), **կնի-2** (կարթանման նրկճյուղ փայտիկ, որ կապում են թակի՝ պարանի մի ծայրին, իսկ մյուս ծայրն անցկացնելով դրա միջով՝ բերդ պրկում), **դյրաթ-3** (ջանք, եռանդ, ուժ), **դաբադ-0** (խոշոր եղջերավոր անասունների վարակիչ հիվանդություն) անձանոթ է բարբառախոս միջավայրի 15-25 տարեկան բոլոր կամ գրեթե բոլոր հարցվողներին (50հոգի):

Գեղարվեստական գրականության մեջ սրանց գործածությունը առավել արժևորվում է. դրանցով ոչ միայն կոլորիտ է ստեղծվում, այլև գրականությունը դառնում է այդպիսի բառային միավորների գործածության ու պահպանման եզակի միջավայր:

Հիմք ընդունելով այդ բառերի անձանոթությունը, ըստ այդմ նաև սակավ գործածությունը նոր սերնդի խոսքում՝ պայմանականորեն դրանք համարում ենք անկենսունակ միավորներ: Այդ բառերի մի մասի (**կուփեճ, ճաթ, կնի, թամբաքու, խափանգ, դաբա**) անկենսունակությունը պայմանավորված է նրանով, որ դրանք նշանակող իրերը, նրկայաները դուրս են եկել կամ այլևս քիչ են գործածվում կենցաղում, իսկ մնացած բառերը գործածությունից դուրս են մղել դրանց գրական համարժեքները:

Առանձնացված բառերից համեմատաբար կենսունակ են **մուշտարի-48** (հաճախորդ, այցելու), **փառ-48** (թաղանթ), **աբուռ-47** (ամոթի, պատվի, պատկառանքի գզագու), **չոփ-47** (1.չոր ճյուղ, փայտի կտոր, 2. փխբ. շատ նիհար), **ցաք-48** (փշոտ թուփ), **ճկեղ-50** (կրանստել), **թագնիլ-45** (նստել՝ շան, գայլի, արջի մասին), **լազաթ-48** (1 հաճույք, բավականություն, 2. ած. հաճելի բավականություն պատճառող), **կռճ-49** (շաքարի, քարաղի և այլնի ամբողջական կտոր, գուրձ), **դամաթ-44** (բախտով փիճակված բաժին), **գյոլ-50** (1.լճակ, 2. փոսի մեջ հավաքված ջուր), **դորթ-39** (ճիշտ, ճշմարիտ), **չոլախ-42** (ոտքից կամ ձեռքից հաշմանդամ, կաղ), **յալ-42** (1.սարալանջ, 2.ճիու և այլ կենդանիների վզի մազ), **սատոր-47** (փայտի հաստ կոճղ, որի վրա փայտ կամ միս են ջարդում, կտրտում), **օյին-48** (1.խաղ, խաբեքայություն, 2.մեկ ամբողջություն կազմող խաղի մի մասը, 3. մեկի գլխին բերած փորձանք), **փիալա-48** (վերևը՝ լայն, տակը նեղ հախճապակե բաժակ՝ առանց ունկի) բառերը, դրանց իմաստները գիտեին հարցվածների 80 տոկոսից ավելին: Դրանք հաճախ են հանդիպում խնդրո առարկա ստեղծագործություններում:

Այս բառերը հաճախական գործածություն ունեն նաև այսօր: Ի տարբերություն սրանց՝ ներքոբերյալ բառերը կարելի է համարել միջին կենսունակություն ունեցող բառեր: **Ադոռ-9** (խոշոր աղացած հացահատիկ, որով կերակում են անասուններին), **դալլաթ-9** (վարսավիր), **թուզի-9** (բարիք, բերք, ապրուստի միջոց), **փիթելա-18** (պատրույգ), **սամթ-20** (1.նպատակահարմար եղանակ, 2. կողմ, որոշ ուղղությամբ ընկած բնակավայր), **խախալ-21** (խոշոր անցքերով մաղ՝ցորենը գարին, ընդեղենը մաքրելու համար), **արսրգ-25** (1.անհող, ոչնչով չմտահողվող, 2. անամոթ, անպատկառ, 3. դիմացկուն (բույսերի մասին), **քիլինկյո-25** (կերակրատեսակ, որ պատրաստում են չորաթանր ջրի մեջ լուծելով և

¹ Թվերով տրվում է համապատասխան բառն իմացողների քանակը:

վրան յուղի մեջ խարկած սոխ լցնելով), **դիտմաթ-33** (սաստիկ ցուրտ, սառնամանիք), **չանչախ-27** (շատախոս մարդ), **նամարդ-24** (տմարդի, ստոր մարդ), **խախալ-21** (խոշոր անցքերով մաղ՝ ցորենը, գարին և այլ ընդդեմները մաքրելու համար), **դուզդուն -35** (ագռավ):

Հարցումների արդյունքները վկայում են, որ բարբառի զարգացման ընթացքն անընդհատական է, և այն արտացոլում է հասարակական կյանքի տեղաշարժերը: Ըստ այդմ՝ բառային մի շարք միավորներ աստիճանաբար արտամղվում են: Այս դեպքում գրավոր հուշարձանը՝ գեղարվեստական ստեղծագործությունը, դառնում է այդ բառերի ճանաչողության տարածք ու պահոց:

Այսպիսով՝ բարբառային բառերը գեղարվեստական գրականություն կարող են մուտք գործել ակամա՝ լեզվամտածողության թելադրանքով, և կամա՝ գեղարվեստական երկի ոճավորման նպատակով:

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված բարբառային բառերը ունեն ինչպես իմաստային, այնպես էլ ծագումնաբանական բազմազանություն: Ուսումնասիրվող ստեղծագործություններում իմաստային հետաքրքիր ծավալումներ ունեն ինչպես հնդեվրոպական ծագման և հայերենի գրավոր հուշարձաններում չվկայված միավորները, այնպես էլ բարբառային փոխառությունները: Արցախի ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններում մեծ թիվ են կազմում ժուռերենից կատարված բարբառային փոխառությունները, ինչը բացատրվում է նրանով, որ այդ հեղինակները ապրել և ստեղծագործել են խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին:

Հատկանշական է, որ ուսումնասիրվող գրականության մեջ գործածված բարբառային բառերի մի մասը անձանոթ է բարբառախոս միջավայրի 15-25 տարեկան բոլոր կամ գրեթե բոլոր հարցվողներին: Ուրեմն՝ գեղարվեստական խոսքը հաճախ դառնում է բարբառային բառերի պահպանման ու գործածության եզակի միջավայր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ս., Սերունդների հետ, Երևան, «Ամարաս» հրատ., 2008, 595 էջ
2. Աճառյան Հ.Ն., Հայերեն արմատական բառարան, 1-4, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1971-1979, 697- 688-636-676 էջ
3. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Երևան, Հայպետհրատ, 1951, 608 էջ
4. Ավետիսյան Ն., Սրտի կայծեր, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2013, 239 էջ
5. Իշխանյան Ռ., Բակունցի լեզվական արվեստը, «Միտք» հրատ., Երևան, 1965, 237 էջ
6. Խանգաղյան Ս., Երկերի ժողովածու, հ.6, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1983, 606 էջ
7. Հակոբյան Վ., Զատիկը ջրավազանի հատակին, «Իիզակ պլուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2010, 665 էջ
8. Հովհաննիսյան Մ, Երկեր, հ1, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 468 էջ
9. Ղահրիյան Ա., Պատրանք, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1983, 248 էջ
10. Մարտիրոսյան Հ., Համագրկ հրաժեշտից առաջ, ՀԳՄ հրատ., Երևան, 2007, 94 էջ
11. Սարգսյան Ա. Յու., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, «Էդիտ պրինտ» հրատ., Երևան, 2013, 84 էջ
12. Օվյան Վ., Կապույտ տարիներ, «Իիզակ պլուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2007, 527 էջ

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Ռենա Մովսեսյան

Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» համալսարանի Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս

rena-mov@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում լսմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.թ. Հ.Ղազարյանը: